

NEOLOGIZMLARNING PAYDO BO‘LISH USULLARI

*Odamova Hovvajon Xasanboyevna**Osiyo Xalqaro Universiteti Xorazm filiali**O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-kurs magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada neologizmlar tushunchasi, ularning til taraqqiyotidagi o‘rni va paydo bo‘lish mexanizmlari yoritilgan. Zamonaviy jamiyatda fan, texnika, iqtisodiyot va madaniyat sohalarining jadal rivojlanishi natijasida yangi tushunchalar yuzaga kelmoqda. Ushbu tushunchalarni ifodalash uchun tilning lug‘at tarkibi yangi so‘zlar bilan boyib boradi. Neologizmlar tilning rivojlanish darajasini ko‘rsatuvchi muhim omillardan biri bo‘lib, ular turli usullar orqali shakllanadi. Maqolada neologizmlarning so‘z yasash, o‘zlashma, semantik o‘zgarish, kalkalash va qisqartirish usullari asosida paydo bo‘lishi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: neologizm, yangi so‘zlar, til taraqqiyoti, leksika, semantik neologizm, o‘zlashma so‘zlar, kalkalash, so‘z yasash, terminologiya, lingvistika.

Til insoniyatning eng muhim aloqa vositasi bo‘lib, jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanadi. Jamiyatda sodir bo‘ladigan siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ilmiy o‘zgarishlar tilning lug‘at boyligiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Har bir davr o‘ziga xos yangi tushunchalar, predmetlar va hodisalarni yuzaga keltiradi. Ularni ifodalash uchun esa yangi so‘zlarga ehtiyoj tug‘iladi. Ana shunday yangi so‘zlar tilshunoslikda neologizmlar deb ataladi.

Neologizmlar tilning doimiy ravishda yangilanib borishini ta’minlaydi. Agar til yangi tushunchalarni ifodalash imkoniyatiga ega bo‘lmasa, u zamon talablariga javob bera olmay qoladi. Shu sababli neologizmlar tilning hayotiyliigi va rivojlanishining muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, XXI asrda axborot texnologiyalarining rivojlanishi, internetning keng tarqalishi va global integratsiya jarayonlari natijasida yangi so‘zlarning paydo bo‘lish sur’ati yanada tezlashdi.

Neologizm atamasi yunoncha “neos” – yangi va “logos” – so‘z so‘zlaridan olingan bo‘lib, “yangi so‘z” ma’nosini anglatadi. Tilshunoslikda neologizm deganda yaqinda paydo bo‘lgan yoki yangi ma’noda qo‘llanila boshlagan til birliklari tushuniladi. Har qanday neologizm ma’lum bir davr uchun yangi hisoblanadi. Vaqt o‘tishi bilan u umumxalq tiliga singib ketadi va odatiy so‘zga aylanadi. Masalan, bugungi kunda keng qo‘llanayotgan “internet”, “kompyuter”, “smartfon”, “blogger” kabi so‘zlar bir paytlar neologizm sifatida qabul qilingan.

Neologizmlar turli sabablarga ko‘ra yuzaga keladi. Fan va texnikaning rivojlanishi, iqtisodiy munosabatlarning yangilanishi, siyosiy tizimdagi o‘zgarishlar, madaniyat va san’atdagi yangiliklar yangi so‘zlarning shakllanishiga turtki beradi.

Bundan tashqari, xalqlar o'rtasidagi madaniy aloqalar va globalizatsiya jarayonlari ham yangi so'zlarning bir tildan ikkinchi tilga o'tishiga sabab bo'ladi. Neologizmlar paydo bo'lishining eng keng tarqalgan usullaridan biri so'z yasash usulidir. Bu usulda tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanilgan holda yangi so'zlar hosil qilinadi. O'zbek tilida qo'shimchalar yordamida yangi so'zlar yaratish juda faol jarayon hisoblanadi. Masalan, "raqamlashtirish", "avtomatlashtirish", "innovatsion", "raqamli iqtisodiyot" kabi birliklar mavjud so'zlarga yangi qo'shimchalar qo'shish orqali hosil qilingan. Bunday neologizmlar tilning o'z ichki resurslari hisobiga shakllangani uchun milliy til taraqqiyotida muhim o'rin tutadi.

Neologizmlarning yuzaga kelishida o'zlashma so'zlar ham muhim rol o'ynaydi. Har qanday til boshqa tillar bilan aloqada bo'lishi natijasida yangi so'zlarni qabul qiladi. O'zbek tiliga tarix davomida arab, fors-tojik va rus tillaridan ko'plab so'zlar kirib kelgan bo'lsa, bugungi kunda ingliz tili asosiy o'zlashma manbalaridan biri hisoblanadi. Axborot texnologiyalari va internet bilan bog'liq ko'plab terminlar aynan ingliz tilidan o'zlashtirilgan. Jumladan, "startup", "marketing", "menedjer", "skaner", "blog", "podkast", "dron" kabi birliklar o'zbek tiliga kirib kelgan yangi so'zlar hisoblanadi. Ushbu so'zlar dastlab neologizm sifatida qabul qilinadi, keyinchalik esa keng qo'llanilishi natijasida til tizimining tarkibiy qismiga aylanadi. Neologizmlar paydo bo'lishining yana bir muhim usuli semantik usuldir. Bunda mavjud so'z yangi ma'no kasb etadi. So'zning shakli o'zgarmaydi, lekin uning mazmuni kengayadi yoki yangilanadi. Masalan, "sichqon" so'zi dastlab hayvon nomini bildirgan bo'lsa, kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi natijasida kompyuter qurilmasi ma'nosida ham qo'llanila boshladi. Shuningdek, "tarmoq", "kanal", "platforma", "portal" kabi so'zlar ham zamonaviy texnologiyalar ta'sirida yangi ma'nolarni ifodalovchi birliklarga aylandi. Semantik neologizmlar tilning iqtisodiylikini ta'minlaydi, chunki yangi tushunchalarni ifodalash uchun mutlaqo yangi so'z yaratishga ehtiyoj qolmaydi [2].

Kalkalash usuli ham neologizmlar hosil qilishning samarali vositalaridan biridir. Bu usulda boshqa tildagi so'z yoki iboraning tarkibiy qismlari tarjima qilinadi va natijada yangi birlik yaratiladi. Masalan, "sun'iy intellekt", "elektron pochta", "ijtimoiy tarmoq", "ma'lumotlar bazasi" kabi atamalar chet tillardagi tushunchalarning tarjimasi asosida shakllangan. Kalkalash usuli milliy til imkoniyatlarini saqlab qolishga yordam beradi va ortiqcha o'zlashmalarning oldini oladi.

Qisqartirish usuli ham zamonaviy neologizmlar yaratishda faol qo'llaniladi. Axborot almashinuvi tezlashgan hozirgi davrda ixcham va qulay shakllarga ehtiyoj ortib bormoqda. Shu sababli turli tashkilotlar, ilmiy tushunchalar va texnologik atamalar qisqartirilgan shaklda qo'llanilmoqda. Masalan, OTM, AI, IT, YAIM, JST, BMT kabi qisqartmalar bugungi kunda keng qo'llanadigan neologik birliklar hisoblanadi. Bunday qisqartmalar nutqning ixcham va tushunarli bo'lishini

ta'minlaydi.

Fan va texnika rivojlanishi bilan terminologik neologizmlar soni ham ortib bormoqda. Yangi ilmiy yo'nalishlar va texnologiyalar yangi terminlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Masalan, "blokcheyn", "kriptovalyuta", "kiberxavfsizlik", "nanotexnologiya", "biotexnologiya", "sun'iy intellekt", "metama'lumot" kabi atamalar so'nggi yillarda keng tarqalgan terminologik neologizmlar qatoriga kiradi. Bunday birliklar dastlab mutaxassislar tomonidan qo'llaniladi, keyinchalik esa ommaviy axborot vositalari va ta'lim tizimi orqali umumxalq tiliga kirib boradi. Badiiy adabiyot ham neologizmlar shakllanishining muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Yozuvchilar va shoirlar yangi obraz yaratish, voqelikni yanada ta'sirchan ifodalash maqsadida yangi so'zlarni yaratadilar. Bunday birliklar individual yoki muallif neologizmlari deb yuritiladi. Ayrim hollarda bunday so'zlar keng ommalashib, umumxalq tiliga kirib ketadi. Muallif neologizmlari tilning badiiy imkoniyatlarini kengaytiradi va uning ifoda vositalarini boyitadi.

Mustaqillik yillarida o'zbek tilida neologizmlar soni sezilarli darajada oshdi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish, xalqaro iqtisodiy hamkorlikning rivojlanishi, ta'lim tizimidagi islohotlar va raqamli texnologiyalarning joriy etilishi natijasida ko'plab yangi so'zlar paydo bo'ldi. "Klaster", "investitsiya", "innovatsiya", "raqamlashtirish", "elektron hukumat", "startap", "frilanser" kabi birliklar zamonaviy o'zbek tilining faol qatlamini tashkil etmoqda [3].

Xulosa qilib aytganda, neologizmlar til taraqqiyotining tabiiy va zaruriy mahsuli hisoblanadi. Ular jamiyatdagi yangiliklarni ifodalash, yangi tushunchalarni nomlash va kommunikativ ehtiyojlarni qondirish vazifasini bajaradi. Neologizmlar asosan so'z yasash, o'zlashma, semantik o'zgarish, kalkalash, qisqartirish va terminologik ijod usullari orqali yuzaga keladi. O'zbek tilining zamonaviy rivojlanishida ham neologizmlar muhim o'rin tutmoqda. Tilning boyligi va hayotiyliigi uning yangi tushunchalarni o'zlashtirish hamda ularga mos nomlar yaratish imkoniyati bilan belgilanadi. Shu bois neologizmlarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki jamiyat taraqqiyotini tushunishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nurmonov A. Lingvistik tadqiqotlar nazariyasi. – Toshkent: Yangi Nashr, 2022. – 318 b.
2. Yo'ldoshev B. Leksikologiya va semasiologiya asoslari. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2022. – 287 b.
3. Mengliyev B.R., Xudoyberganova D.X. O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2023. – 340 b.